

1.

NIJEMCI I TALIJANI KAO ČIMBENICI AGRESIJE U NJIHOVIM INTERESNIM ZONAMA S POSEBNIM OSVRTOM NA PODRUČJA GLINE I VRGINMOSTA

Sanela Schmid

UDK: 355.31(430):323.12(=163.41)(497.529.1)“1941/42“
355.31(450):323.12(=163.41)(497.529.1)“1941/42“

Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ► Članak istražuje odnos njemačke i talijanske vojske prema ustaškom teroru s posebnim obzirom na kotare Glina i Vrginmost između svibnja 1941. i siječnja 1942. godine. Prvi dio prikazuje njemačku interesnu zonu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) i dvije faze djelovanja Wehrmachta na tome području: prvu do jeseni 1941. godine kada je ustašama dana potpuna sloboda djelovanja, i drugu koja je slijedila, a u kojoj se Wehrmach uključio u potiskivanje ustaničkog pokreta na području NDH. Drugi dio članka prikazuje talijansku zonu utjecaja u NDH i dvije faze talijanskog djelovanja: pasivnu fazu u proljeće i jesen 1941. godine i aktivnu fazu poslije toga. Autorica u zaključku iznosi najvažnije spoznaje o ustaškom teroru s obzirom na njemačku i talijansku okupacijsku politiku.

Summary ► This article looks at the German and Italian armies' attitudes towards the Ustasha terror, with a particular focus on the counties of Glina and Vrginmost

between May 1941 and January 1942. The first part looks at the German interest zone within the ISC and the two phases of Wehrmacht activity there: the first up to the autumn of 1941, during which the Ustashe were given full freedom of action, and the subsequent phase, when the Wehrmacht took steps to contain the Ustasha movement's excesses on the territory of the ISC. The second part of the article looks at the Italian zone of influence within the ISC and the two phases of Italian activity: passivity during the spring and autumn of 1941, followed by a more active phase. In her conclusion, the author presents major findings regarding Ustasha terror and how it was related to German and Italian occupation policies.

Ključne riječi ► nacistička Njemačka, Wehrmacht, fašistička Italija, talijanska vojska, ustaški zločini, Nezavisna Država Hrvatska, Glina, Vrginmost

Key words ► Nazi Germany, Wehrmacht, fascist Italy, Italian armies, Ustasha crime, ISC, Glina, Vrginmost

<https://doi.org/10.17234/9789533972972.31>

Ne zavisna Država Hrvatska (NDH) svoj je opstanak dugovala silama Osovine: Njemačkoj i Italiji, koje ne samo da su u svemu imale posljednju riječ, nego su svojom prisutnošću osigurale nesmetano ispunjavanja vlastitih interesa. Kako se ne bi međusobno ometale i kako bi održale barem privid usklađenosti i suradnje, novoosnovanu hrvatsku državu podijelile su na dvije „interesne zone“, duž demarkacijske linije odnosno linije razgraničenja koju je odredio sam Hitler.¹ Ona se ugrubo protezala od sjeverozapada prema jugoi-

stoku nove države te je područje sjeverno od nje smatrano njemačkom utjecajnom sferom, a područje južno od nje, talijanskom.

Kako bi ostvarile vlastite, ali međusobno različite ciljeve na teritoriju NDH, oba osovinska partnera izabrala su različite načine postupanja usklađene s vlastitim ideologijama i politikom provođenom u južnoj Europi (općenito) i u ovom slučaju na području novoproglašene hrvatske države. Sve je to došlo do izražaja tijekom u međuvremenu sve detaljnije istraživanih stavova tih dr-

Sl. 1. Zemljovid regije s linijom razgraničenja i željezničkom prugom³

žava prema ustaškom pokretu,² ali i istraživanjem snažnog učinka tih ideologija i politika na svakodnevni život stanovništva zemlje. Ovisno o kojem se osovinskom partneru radilo, izmjene granica između interesnih zona mogle su za posljedicu imati (iznimno) poboljšanje životnih uvjeta.

Stoga je u ovom radu istražena uloga njemačke i talijanske vojske u ustaškom teroru na području Gline i Vrginmosta, u razdoblju od svibnja 1941. do siječnja 1942. Osobitost ovog istraživanja je u tome da se radi o prostoru uz liniju razgraničenja koja je prolazila između navedenih naselja tako da su obje sile Osovine bile u neposrednoj blizini mjesta na kojima su ustaše činili zločine. Ovaj bi rad trebao rasvijetliti njihove uloge u tim događanjima.

NJEMAČKA INTERESNA ZONA

Treći Reich bio je u Hrvatskoj ponajprije zainteresiran za gospodarsko iskorištavanje, jer Hrvatska nije ulazila u kategoriju zemalja čije bi dijelove teritorija trebalo pripojiti Reichu. Naravno, postojala je njemačka manjina od oko 200 000 ljudi što nije bilo beznačajno, ali od njezinih se pripadnika očekivao ostanak u novoj državi i pomoć u optimalnom iskorištavanju njezinog gospodarskog potencijala za potrebe Reicha: u prvom redu rudnog bogatstva, i to npr. boksita koji se koristio u

proizvodnji aluminija, ali i prehrambenih namirnica.⁴ Nadalje, NDH je za njemačke tvrtke predstavljala dobrodošlo novo tržište, ali i područje tražene radne snage – i muškarci i žene trebali su svojim radom u Njemačkoj dati veliki doprinos konačnoj pobjedi.⁵ I iako se od nove države mnogo očekivalo, ipak je u nacionalsocijalističkim planovima o novom poretku imala samo podređenu ulogu. Glavni interes Njemačke bio je usmjeren na istok – prema plodnim životnim prostorima koja su trebala biti osvojena za arijske gospodare na štetu stanovništva (uglavnom slavenskog) koje je tamo živjelo. Rat protiv Sovjetskog Saveza već je bio pred vratima prilikom osnivanja NDH, tako da se i moglo očekivati da će nacionalsocijalisti težiti tome da se što više postrojbi iz Hrvatske oslobodi za sudjelovanje u operaciji Barbarossa.⁶

Ovi su planovi izrazito smanjili broj njemačkih postrojbi na području Hrvatske u ljeto 1941.: one su se svele na 718. pješačku diviziju sa sjedištem zapovjedništva u Banjoj Luci i 4 218 vojnika, dva bataljuna folksdojčera s 268 vojnika te četiri baterije s ukupno 168 folksdojčera.⁷ Ove su postrojbe bile podređene vojnom zapovjedniku Srbije, a ne „njemačkom generalu u Zagrebu“ za kojeg je bio imenovan Edmund Glaise von Horstenau. Na toj dužnosti, od 8. travnja, kao predstavnik njemačkih oružanih snaga (Wehrmachta) pri vladi NDH, bio je dio njemačkog vojnog sustava za jugoistok, ali bez ovla-

sti zapovijedanja nad bilo kakvim postrojbama. Njemačku su vlast na licu mjesta trebali osiguravati njemački SS (Schutzstaffel), sigurnosna policija (Sipo/Sicherheitspolizei), pripadnici njemačke manjine/folksdojčeri i ponajprije njemačko veleposlanstvo. U prvoj godini prisutnosti na teritoriju NDH, veleposlanstvo je svakako bilo njemački najbitniji čimbenik koji je utjecao na hrvatsku politiku.

U mnogobrojnim ranijim radovima isticala se općenita ovisnost NDH u odnosu na njezine saveznike, osobito Njemačku – ponekad i izrazito slikovito na način da je njezino ime bilo stavljano u navodnike ili se koristio pojam „takozvana“ NDH.⁸ Ova tvrdnja, u načelu, nije pogrešna – NDH je u mnogočemu ovisila o Njemačkoj, ali inzistirajući samo na ovoj perspektivi sprječava se uvid u slobode koje je uživao ustaški pokret – slobode u unutarnjoj politici odnosno u politici progona Srba, Židova i Roma, pod uvjetom da je istovremeno brinula za „mir i red“, odnosno za nesmetano gospodarsko iskorištavanje NDH od strane Njemačke. Ipak, ove su slobode bile podložne promjenama i tijekom vremena naglo su i ograničene, ali 1941. bile su skoro neograničene i progon stanovništva sjeverno od demarkacijske linije odvijao se bez ikakvih političkih ili vojnih smetnji.

I dok je prema njemačkom uzoru provođen progon židovskog stanovništva naišao na odobravanje, prvi su njemački predstavnici u NDH već nakon nekoliko tjedana uvidjeli da progoni srpskog stanovništva nisu u skladu s njihovim interesima. Svi su više ili manje bili suglasni u tome da sama brojnost srpske „manjine“ takvu vrstu politike uništenja koji je provodio ustaški pokret jednostavno ne dopušta ako se država ne želi utopiti u kaos.⁹ I dok su Nijemci u NDH (tiho) kritizirali ustašku politiku progona nepoželjnoga nehrvatskog stanovništva, ustaše su mogli biti potpuno sigurni u svog najvažnijeg saveznika: Hitler je Paveliću osobno tijekom njegovog prvog posjeta „Führeru“, 6. lipnja 1941., savjetovao provođenje nacionalno netolerantne politike koja je trebala potrajati barem pedeset godina. Nakon što su se prvi masakri srpskog stanovništva – između ostalog i u Glini – već dogodili, Pavelić je dobio ne samo oprost, nego i blagoslov najviše vlasti Reicha.¹⁰ U razgovoru sa Slavkom Kvaternikom mjesec dana kasnije, Hitler je bio još jasniji. Nakon što ga je Kvaternik izvijestio da je vlada NDH na komunističke nemire reagirala „čvrstom rukom“, Hitler je odgovorio: „Postoje situacije u kojima se od samog početka mora energično djelovati kako bi se kasnije izbjeglo mnogo veće krvoproliće.“ Što

se tiče „asocijalnih elemenata“, čak je dodao: „Ovdje postoji samo jedno rješenje ...: uništenje!“¹¹ Iako Hitler ovdje možda i nije mislio na Srbe, nije zabranio progone koje je provodio ustaški pokret, a on je bio i taj, koji je, bez obzira na traženje sitnijih korekcija ustaške politike, sve do kraja ustrajao na ustašama kao saveznicima.¹²

Konkretno, u Hrvatskoj je to u ljeto 1941. značilo da njemačko veleposlanstvo odlučuje o svemu. Njemački veleposlanik Siegfried Kasche pedantno je nadzirao da se svi poslovi koji se tiču Hrvata rješavaju preko veleposlanstva, iako se radilo o nezavisnoj državi s kojom je dogovorena suradnja. Tako da je i veleposlanstvo, kao nitko drugi, podržavalo njemačku službenu politiku. Dana 20. svibnja, dakle, nakon što se dogodio prvi masakr u Glini, Glaise von Horstenau javlja da veleposlanik smatra „politički svrsishodnim“ držanje njemačkih oružanih snaga po strani od „svih političkih sukoba do kojih bi u neposrednoj budućnosti moglo doći u hrvatskom narodu“, a s čime se i on osobno slaže.¹³ Ovaj dokument jasno ukazuje na činjenicu da uz argument malobrojnih vojnih snaga na teritoriju NDH, nije postojala njemačka politička volja miješanja u „unutarnju politiku“ NDH.

Predmet istraživanja, razdoblje od travnja 1941. do siječnja 1942., može se iz njemačke perspektive podijeliti u dva vremenska odsječka: prvi do jeseni 1941. kada se Wehrmacht u pravilu nije miješao u ustašku politiku progona i ustaše su imale potpunu slobodu, i drugi od listopada 1941., nakon što je oružani otpor protiv ustaša i njihovih saveznika sve više jačao što je ugrožavalo gospodarsko iskorištavanje NDH od strane Reicha, i kada se Wehrmacht aktivno uključio u potiskivanje ustaničkog pokreta na teritoriju NDH.

PRVA FAZA DJELOVANJA: TRAVANJ – RUJAN 1941.

Njemačke postrojbe koje su bile razmještene na području zločina ili u njihovoj blizini, bile su malobrojne. U Sisku je bilo sjedište zapovjedništva zemaljskog bataljuna strijelaca broj 923. (Landeschützen-Bataillon). Izbijanje nasilja u svibnju 1941. iznenadilo je sve njemačke postrojbe koje su se pripremile za mirnu okupaciju. Budući da nisu bile ovlaštene umiješati se, pisale su izvješća o događanjima kojih su ipak bile svjesne, procjenjujući i analizirajući njihove moguće posljedice za njemački Reich, te ih slale „središnjici“ u Zagrebu: njemačkom generalu u Hrvatskoj i njemačkom veleposlanstvu. Ali, prema izvješćima, imale su poteškoća u

prikupljanju pouzdanih podataka i morale su se oslanjati na glasine, što je uzrokovalo i velika kašnjenja u njihovom slanju. Tako npr. vojni zapovjednik Zagreba tek u izvješću od 26. srpnja 1941. opisuje svibanjska događanja u Glini:

Tijekom potrage folksdojčera za pripadnicima obitelji pravoslavne vjeroispovijesti, utvrđeno je da je u noći s 11. na 12. svibnja 1941., odvedeno 380 stanovnika Gline. I do danas, čak i uz pomoć njemačkog zapovjedništva, nije bilo moguće saznati jesu li još na životu. Zamjenik ravnatelja bolnice ništa ne zna, zamjenik suca ništa ne zna, zapovjednik lokalnih ustaša ništa ne zna; nestali su i još jedan liječnik i liječnica, vlasnik trgovine itd. Prilikom osobnog obilaska dolje potpisanog, moglo se ustanoviti da je cijeli gospodarski život ovog malog grada prestao i da je većina poslovnih objekata zatvorena.¹⁴

Do sličnog je zaključka došao i u vezi Siska, jedino što je progon tamo bio manjeg opsega: tijekom noći nestalo je 36 stanovnika. Izvješće jasno ukazuje na činjenicu da njemačke postrojbe nisu bile uključene u navedena događanja – prema talijanskim izvješćima, Nijemci su Glinu napustili otprilike 15 dana prije masakra.¹⁵ Događaje u Glini moglo se samo promatrati i upozoriti na moguće posljedice politike progona za Wehrmacht i Njemačku. Nešto slično iznosi i autor citiranog izvješća:

Iz perspektive Wehrmachta najneugodnija posljedica takvih postupaka je činjenica da stanovništvo NDH smatra i javno govori da se sve to događa uz znanje i prešutno odobrenje njemačkih oružanih snaga.¹⁶

Ali nije samo ugled Wehrmachta bio u opasnosti. Autor izvješća upozorava u tom trenutku i na sigurnost postrojbi i zaključuje:

Sve što se dogodilo mora nakon pažljive analize biti smatrano izrazito opasnom situacijom, i to također iz perspektive sigurnosti postrojbi u Hrvatskoj. Mnogobrojne sabotaže vezane uz željeznicu mogu se isto tako smatrati znakovima opasnosti iako štete do sada nisu bile velike.¹⁷

Upadljivo je, osim toga, što njemački vojni zapovjednik bijeg seoskog stanovništva u šumu, ne smatra protestom protiv hrvatske države ili Wehrmachta, već kao „očajnički čin“ nakon ustaških progona. Isto mišljenje dijelio je i njegov talijanski kolega. Ipak, kod njemačkog se zapovjednika prepoznaje i pokušaj prebacivanja odgovornosti za nasilje s ustaškog pokreta na komuniste. Tako tvrdi da stanovništvo ne odobrava progone i da maršal Kvaternik za njih ne zna „budući da se radi o djelima ustaša među koje su se uvukli mnogobrojni komunisti.“¹⁸ Povjesničari su u međuvremenu dokazali da su se akcije lokalnih ustaša dogodile uz znanje i na inicij-

Sl. 2. Svečani defile njemačkih trupa i povorka dijela lokalnog hrvatskog stanovništva u Topuskom 20. travnja 1941. (zbirka Milana Radanovića)

tivu Zagreba.¹⁹ Sljedeći zapis otkriva da je Wehrmacht kao stvarnog neprijatelja smatrao komuniste. I dok je njemački vojni zapovjednik Zagreba na početku još razlikovao između seoskog stanovništva koje bježi u šumu i komunista, s nadolazećim nasiljem ovo je razlikovanje postepeno nestajalo, tako da su se svi ustanici i pobunjenici stopili u „nacionalnog komunističkog“ neprijatelja i to i u njemačkim i u hrvatskim izvješćima.²⁰

Glaise von Horstenau izvješćivao je Berlin o općoj situaciji i izražavao brigu za kredibilitet njemačkih postrojbi zbog njihove pasivnosti. Ali i njegovo se djelovanje ograničilo na zajednički posjet s njemačkim veleposlanikom državnom vrhu NDH pred kojim je onda iznio svoju zabrinutost, što, opet, nije imalo učinak na promjenu politike. Iako su njemačke postrojbe i pojedini glasovi s hrvatske strane zagovarali napad, on se izričito založio za daljnje „nemiješanje Wehrmachta u unutarnje odnose zemlje“.²¹ Budući da su i njemačka viša zapovjedništva odlučila ništa ne poduzimati, tome su se na kraju pokorile i njemačke postrojbe u Hrvatskoj, te su se napadi ustaša u njemačkoj interesnoj zoni nastavili. Možda je iznenađujuće, ali pojedinačni pokušaji pomoći progonjenim Srbima stizali su u ovom razdoblju iz stožera njemačkog vojnog zapovjednika u Beogradu, koji je neprekidno zahtijevao podatke o tome kamo su nestali ljudi odvedeni i zahtijevao njihovo puštanje. Ali ti su pokušaji u pravilu bili uzaludni, budući da je ustaška vlast stalno poricala bilo kakva saznanja o mjestu njihovog odvođenja i prebivanja.²²

Širenje otpora u NDH jasno se primjećivalo i zbog mnogobrojnih sabotaza na željeznici. Iako štete nisu bile značajne, izazivale su nervozu u Wehrmachtu. Od ljeta njemačkom generalu i veleposlanstvu stizala su sve češće izvješća o napadima na vlakove na cijelom teritoriju NDH. I nakon što se u drugoj polovici srpnja na glavnoj željezničkoj pruzi (granica Reicha – Zagreb – Beograd) njihov broj popeo na osam, Glaise von Horstenau zatražio je 1. kolovoza da se za zaštitu željeznice dodijele tri do četiri zemaljska bataljuna strijelaca.²³ Važnu je ulogu u tome imalo i područje Gline sa željezničkim pravicima bitnim i za oba okupatora i za NDH, a koji su vodili prema Bosni, Srbiji i Dalmaciji.²⁴ Tijekom ljeta manji partizanski odredi stalno su napadali to područje, stanovništvo je i dalje zbog ustaša bježalo u šume, a ustaše su pokušavali provoditi „čistke“. Novine *Deutsche Zeitung* u Hrvatskoj javile su nakon jedne ustaške i domobranske akcije čišćenja da je „Petrova Gora oslobođena

od četnika“ te da se stanovništvo koje je pobjeglo u šume isto tako vratilo i nastavilo sa svojim radom pod zaštitom ustaške vojnice.²⁵ Razina istinitosti ove objave bila je iznimno mala.

DRUGA FAZA DJELOVANJA: OD RUJNA 1941.

Do jeseni 1941. došlo je zbog jačanja žilavog otpora na jugoslavenskom području do velikih političkih i vojnih promjena. Izvješća o udarima i prepadima na željeznicu stizala su skoro svakodnevno i tako se i Wehrmacht uključio u „suzbijanje pobune“. Temeljem navedenog, njemačke se oružane snage mogu promatrati kao element koji je doprinio eskalaciji sukoba. Polazište čine događaji od 1. rujna 1941. Tijekom ove noći dogodio se prepad između naselja Sunja i Blinjski Kut – i to na još jednu prugu odnosno točku čija udaljenost od Gline nije iznosila ni 40 km. Najprije je iz strojnice otvorena paljba na vlak koji je prevozio voće, nakon čega je na istom mjestu željezničko osoblje pronašlo eksplozivnu napravu zbog koje je sljedeći vlak zaustavljen u Sunji. Pretpostavlja se da je naprava trebala raznijeti taj drugi vlak. Časnik za vezu upravitelja prijevoza pri njemačkom generalu u Zagrebu isti je dan poslao brzojav njemačkom veleposlanstvu i njemačkom generalu kako bi ih izvijestio o atentatu „na glavnoj pruzi“. Ova je pruga imala iznimnu važnost zbog ruda koje su se prevozile iz Prijedora u Njemačku.²⁶ Zemaljski bataljun strijelaca broj 923 trebao je istražiti slučaj, ali to je trebala učiniti i vlada NDH:

Moli se da i hrvatska vlada provede istragu i u slučaju bilo kakvih saznanja poduzme osobito drastične mjere odmazde, jer daljnji atentati na ovom području mogu inače izazvati najozbiljnije prometne teškoće.²⁷

Zahtijevajući odmazdu, Wehrmacht je izazivao još veće nasilje. Istovremeno su ustaše dobile potpunu slobodu: sve su daljnje masakre mogle opravdati politikom osvete. Njemačko je veleposlanstvo odmah sastavilo diplomatsku notu za Ministarstvo vanjskih poslova NDH prosljeđujući traženje provođenja odmazde. Ministarstvo je dana 17. listopada odgovorilo da je kao počinitelj potvrđena skupina komunista iz šume Brezovica. Ipak, ovaj odgovor nije zadovoljio veleposlanstvo, koje šalje još jednu diplomatsku notu ustrajno tražeći podatke o njihovom uhićenju i mogućem pogubljenju. Nažalost, u dokumentima na ovo traženje nema odgovora.²⁸ Što se

tiče zapisa nastalih djelovanjem partizanskih postrojbi, oni donose podatak da je u prvoj polovici rujna 30 Srba iz Banja Luke dovedeno u Glinu i tamo strijeljano. Bez dodatnih podataka može se samo nagađati radi li se možda o osobama nad kojim je trebala biti provedena odmazda, a koje je – s obzirom na hrvatsku pasivnost – zapovjedništvo 718. pješačke divizije sa sjedištem u Banjoj Luci predalo časniku za prijevoz u Zagrebu temeljem traženja mjera odmazde.²⁹ U tom slučaju preostaje pitanje, zašto se njemačko veleposlanstvo u listopadu o tome raspitivalo u Ministarstvu vanjskih poslova NDH.

U međuvremenu nastavile su se diverzije u Glini i njezinoj okolini. Dana 18. rujna napadnuta je vojna opходnja između Gline i Banskog Grabovca, uz prugu Caprag – Karlovac, a pobunjenici su opaženi u neposrednoj blizini kolodvora u Glini. U noći s 22. na 23. rujna, napadnut je i kolodvor, i iako obranjen, predstojnik kolodvora šalje izvješće o iscrpljenosti zaposlenika i njihovoj želji da napuste službu ako vojna posada ne dobije pojačanje i okolno se područje ne „očisti“.³⁰ Isto tako, u noći sa 4. na 5. listopada, uslijedio je novi napad na grad i željezničku postaju. Dana 11. listopada poginuli su jedan domobran i jedan čuvar pruge tijekom napada između naselja Maja i Vlahović, na pružnom pravcu Caprag – Karlovac.³¹ Ovi zapisi sačuvani su u dokumentima njemačkog veleposlanstva i odnose se na Glinu. Zapisi partizanskih postrojbi navode još veći broj diverzija u okolini Karlovca i Bosanskog Novog te često u kotarima Glina i Vrginmost.³² Ti su napadi organizirani svakodnevno i za Nijemce su predstavljali veliki sigurnosni problem koji su pokušavali riješiti zloglasnom njemačkom tvrdoćom – slično kao u Srbiji tijekom ljeta. Opunomoćeni zapovijedajući general u Srbiji zabranio je 8. listopada 1941. pregovore s pobunjenicima i naredio uhićenja i izvođenja pred prijeki sud.³³ Što se tiče Glaise von Horstenaua, on je već početkom rujna snishodljivo izjavio da „se od odmazda ne može previše očekivati jer su ljudski životi ovdje praktički bezvrijedni.“³⁴

Slijedom promjene zadaća Wehrmachta u NDH, Glaise von Horstenau imenovan je „njemačkim opunomoćenim generalom u Hrvatskoj“ te je 1. studenog 1941. i on dobio novu obvezu: „zastupati zahtjeve Wehrmachta u vezi gušenja pobunjeničkog pokreta na jugoistoku pri glavnom zapovjedništvu oružanih snaga NDH te proučavanje zahtjeva glavnog zapovjedništva hrvatskih oružanih snaga“. I dalje je za njemačke oružane snage i

vlasti NDH postojala samo jedna pobuna u kojoj su sudjelovali i komunisti i četnici (dio srpskih rojalističkih krugova). U prosincu 1941. smatrano je stoga da je „četnička-komunistička banda“ srušila brzopadne stupove u dužini od 3,6 km te bila odgovorna za nove napade na željezničku postaju Glina. Na to je upravitelj prijevoza Zagreb ponovno zahtijevao „opsežne mjere odmazde“ koje je trebao provesti zemaljski bataljun strijelaca broj 923 smješten u Sisku. Zajedno s oružanim snagama NDH trebao je spriječiti „daljnje sudjelovanje stanovništva na uništenju pruge“.³⁵ Diverzije su početkom 1942. poprimile već tolike razmjere da je prijevoz željezne rudače iz rudnika u Prijedoru preko Bosanskog Novog i Sunje bio onemogućen. Regularna veza bila je moguća samo uz pomoć tenkovskog voda.³⁶ Što se više ustanak širio, utoliko je Wehrmacht bio spremniji i sam se uključiti u istrebljivanje pobune s drakonskim „mjerama odmazde“ te prihvatiti ustaške izgrede.

TALIJANSKA ZONA UTJECAJA

Italija nije imala samo gospodarske, nego i vrlo konkretne geopolitičke interese u NDH, budući da je teritorij NDH zahvaćao pojam *spazio vitale* („životni prostor“), odnosno talijanski imperijalni prostor proglašen od talijanskih fašista. Imperij je pojedini teritorij vrednovao od razine potrebe pripajanja talijanskog državi pa sve do razine održavanja „zajednice“ država koja je uključivala jake gospodarske i kulturne veze s Italijom. Koju je ulogu trebalo imati dalmatinsko zaleđe, ostalo je nejasno do početka rata, dok je Dalmacija kao *terra irredenta* („neoslobođena zemlja“) trebala biti pripojena Italiji.³⁷ S nastankom NDH riješilo se pitanje zaleđa, ali ono Dalmacije tek se trebalo rješavati, a dogovor je ostvaren 18. svibnja potpisivanjem Rimskih ugovora i razgraničenjem između Italije i NDH, koja je aneksijom od strane Italije izgubila najveći dio Dalmacije.³⁸ S obzirom na situaciju, mirni suživot Italije i ustaša postao je time jednostavno nemoguć. Upravo suprotno, neprijateljstvo prema ustašama i suradnja sa četnicima postali su sastavni dio talijanske politike u NDH.³⁹

Kako bi ukazala na čvrstinu svojih zahtjeva, a poslije ih i ostvarila, Italija je na teritorij NDH razmjestila čak pet divizija.⁴⁰ Do prosinca 1941. njihov se broj skoro udvostručio: devet je divizija činilo dva armijska korpusa (V. i VI.). Pri tome je „I. Celere“ divizija, inače podređena V. armijskom korpusu, smještena u okolicu Karlov-

ca.⁴¹ U svibnju je po jedan bataljun strijelaca (Bersaglieri) prebačen u Vrginmost i Vojnić te jedna satnija u Topusko.⁴² I zapovjednik 2. armije svoje je sjedište imao najprije u Zagrebu. Talijanski su diplomati u Zagrebu doduše pokušavali uspostaviti mirnije odnose s ustašama, ali talijanski glavni čimbenik u NDH bila je vojska, koja je djelovala relativno neovisno u odnosu na političke odluke matične države i time je često torpedirala talijanske diplomatske aktivnosti, tako da je zapovjednik 2. armije imao stvarnu nadležnost u oblikovanju talijanske politike u NDH.⁴³ Ipak, talijanska je vlast na ustašku politiku progona reagirala kritičnije. Za razliku od Hitlera, Mussolini je Paveliću savjetovao da ne kreće u borbu s pravoslavicima, „...ne samo iz razloga ljudskosti, nego i zato što je to pogrešno“.⁴⁴

Talijansko postupanje u odnosu na progone civila u NDH može se u navedenom razdoblju ugrubo i analožno njemačkom postupanju razdijeliti na dva vremenska odsječka: razdoblje pasivnosti u proljeće/jesen 1941. i razdoblje aktivnosti od rujna 1941., iako talijanske faze djelovanja dopuštaju još detaljniju razdiobu.

PRVA FAZA DJELOVANJA: TRAVANJ – RUJAN 1941.

Od travnja do potpisivanja Rimskih ugovora, 18. svibnja, ustaše jedva da su imale pristup hrvatskom teritoriju koje je zaposjela talijanska vojska. U tome je razdoblju talijanska vojska zajedno s talijanskim civilnim povjerenicima bila nadležna za upravu na tome području i upravne ustanove NDH i ustaškog pokreta nisu se uspijevale u potpunosti ustrojiti i djelovati. Tako da ne iznenađuje izvješće prema kojem su se prvi pripadnici ustaškog pokreta u Vrginmostu pojavili tek krajem travnja.⁴⁵ Za talijanske vlasti i to je bilo „prerano“. Čini se da je glavni problem ipak bio u liniji razgraničenja. Budući da od početka nije bila jasno određena, dolazilo je do situacija da je neki teritorij najprije okupirala pogrešna vojska – kao npr. u slučaju Topuskog, u koje su postrojbe njemačkih oružanih snaga ušle 11. travnja i ustaše su odmah mogle ustrojiti svoju vlast, ali 9. svibnja zamijenile su ih talijanske postrojbe sa svojim garnizonima⁴⁶, nakon čega se u Topuskom više nisu primjenjivali zakoni NDH i stanovništvo se nije progonilo. Talijanske su postrojbe spriječile ustaše i da u jednoj noći uhite sve muškarce u Vrginmostu.⁴⁷ Dakle, dok se prvi masakr glinskog stanovništva početkom svibnja već bio dogodio, nakon dolaska Talijana ustašama susjedni kotar Vrginmost više nije bio lako dostupan.

Čini se da su Talijani na neki način zaustavili ustaški teror. Čak je i jedan od stanovnika Gline potražio talijanske karabinjere preko linije razgraničenja i zamolio ih da pošalju nekoliko odreda i zaustave „ustaške terorističke akcije“:

...jer su ustaše ondje uhitile oko 650 ljudi s kojima njihova rodbina ili prijatelji, unatoč molbama i preklinjanjima, nisu više mogli stupiti u kontakt. Mnogobrojni pucnji ispaljeni tijekom nekoliko uzastopnih noći na tom području potkrjepljuju pretpostavku da su mnogi od uhićenih smaknuti po kratkom postupku na svima znanim načinima.⁴⁸

Ipak, bilo kakvo djelovanje Talijana preko crte linije razgraničenja u tome trenutku nije bilo moguće zbog složenog odnosa između Njemačke, Italije i NDH.

Tek s Rimskim ugovorima civilna vlast na talijanskom području prelazi na NDH. Talijanske postrojbe preustrojene su u „postrojbe razmještene na teritoriju prijateljske Nezavisne Države Hrvatske“ te su strogo upozorene na obvezu nemiješanja u politiku NDH.⁴⁹ To je značilo dolazak (daljnjih) ustaških postrojbi i stalne progone stanovništva (ponajprije Srba). Talijanska izvješća opisuju uhićenja, ali i gubitak ugleda vlastitih postrojbi zbog naređene pasivnosti.⁵⁰ Ustaše su tako sada mogle svoj teror proširiti i na Vrginmost i okolicu i to na području talijanske interesne zone. Istovremeno su mnogobrojne talijanske postrojbe povučene, i to najveći dio iz III. zone. Od postrojbi V. armijskog korpusa trebala je ostati samo jedna postrojba, a ostale – zajedno sa zapovjedništvom – prebačene su u Sloveniju.⁵¹

U međuvremenu ustrojavao se i komunistički i spontani pokret otpora progonjenog srpskog seoskog stanovništva. Komunisti su se uspjeli staviti na čelo otpora u mnogobrojnim selima iz okolice Karlovca odakle su stizale direktive. Bili su aktivni u promidžbi i odgovorni za veliki broj sabotaža. Već početkom srpnja postrojbama V. armijskog korpusa naređeno je da suzbijaju „prave akte sabotaže“ („veri atti di sabotaggio“).⁵² Dana 24. srpnja komunisti su dijelili promidžbene letke talijanskim vojnicima. Mjesec dana ranije ukradena je i jedna mačeta, koja je doduše i pronađena, a „lopov“ je predan hrvatskim oružnicima. O svemu je bila obaviještena lokalna vlast kao i lokalne ustaše kako bi se pronašli mogući suučesnici u zločinu.⁵³

Slično kao i u njemačkoj zoni, pobunjenici su u ljeto 1941. sve češće napadali željezničku i brzojavnu infra-

strukturu.⁵⁴ Nakon prepada na željezničku prugu kod Vojnića 27. srpnja, ustaše su 29. srpnja počeli sa „čišćenjem“. Talijani su 27. srpnja napustili Vojnić, a talijanski su vojnici navodno savetovali pojedinim pripadnicima srpskog stanovništva da bježe: „Bježite Srbi, idu ustaše i sve kolju.“⁵⁵ Istovremeno su talijanske postrojbe javile da je nakon ubojstva jednog ustaše u okolici Topuskog uhićeno oko 200 osoba i odvedeno u Petrinju.⁵⁶ Isti je dan 65 ustaša iz Gline prebačeno u Topusko kao pojačanje, a jedan od njih talijanskom je prevoditelju objasnio da uhićenja i ubojstva Srba u okolici Petrinje traju već dva dana i to nakon ubojstva predstojnika željezničke postaje u Grabovcu. Talijani su pretpostavili da su uhićeni Srbi prebačeni u Petrinju.⁵⁷

Istovremeno, talijanska vojska u Karlovcu i dalje je bila svjesna nepovjerenja koje je uživala kod ustaša i vjerovala je da je razlog tome što njihova nazočnost ograničava nasilnu represiju ustaškog pokreta protiv „elemenata sumnjivih političkih nazora“.⁵⁸ Uistinu su ustaše odmah nakon povlačenja Talijana iz Topuskog i Vrginmosta uhitili i ubili sve muškarce starije od 16 godina.⁵⁹ Kada je 2. kolovoza seosko stanovništvo okolnih sela odvedeno najprije u Vrginmost i nakon toga u Glinu, gdje su ubijeni u pravoslavnoj crkvi⁶⁰, Talijani su već odande bili otišli.

Progonjene osobe, odnosno ponajprije žene i djeca uhićenih Srba, često su talijanske postrojbe molile za pomoć, ali one su bile strogo upozorene da se ne miješaju što vojnicima nije bilo lako prihvatiti. Zapovjednici su sastavili mnogobrojna izvješća o ustaškim progonima koji su prema njihovom mišljenju, nadilazili svaku prihvatljivu političku mjeru. Isto su tako upozoravali na tešku situaciju u kojoj su se našle vlastite (talijanske) postrojbe. Pasivnost je uništavala njihov „ugled“, a pojmovi „kultiviranost“, odnosno „humanost“, stalno su se ponavljali u navedenim izvješćima. S obzirom na cijelu situaciju, zatražili su jasne naredbe od zapovjedništva 2. armije, koje je ustrajalo na nemiješanju, ali sva je izvješća prosljedilo na talijansko Vrhovno zapovjedništvo oružanih snaga.⁶¹

Ipak, Talijani nisu ostali toliko pasivni kao njihovi njemački saveznici. Pokušali su barem čestim pritužbama upućenim velikom županu ublažiti izgrede.⁶² I to nije bilo sve. Za razliku od njemačkih oružanih snaga, veliki broj talijanskih vojnika pomagao je srpskom stanovništvu, i to i pojedinci, ali i cijele skupine. Zapovjednik pješačke divizije Sassari, general Furio Monticelli, uspio je – kako bi spasio njihove živote, tijekom jedne

noći skupinu Srba sa tri teretna vozila prebaciti preko granice u Dalmaciju. Svoj postupak je objasnio time da više nije mogao ni gledati niti slušati ustaške progone. Sve što je učinio smatrao je svojom obavezom kao kultivirane osobe.⁶³ Takvim su se akcijama pripadnici 2. armije oglašivali na pristigle naredbe i izazivali neodobravanje i talijanskih diplomatskih zastupnika i Rima.⁶⁴

Upravo je ova pomoć progonjenima dovela do uspostavljanja bliskijih veza između talijanskih vojnika i srpskog stanovništva u NDH te je postavila prvi temelj za buduću postepenu suradnju između 2. armije i četničkih postrojbi, koji su sa svoje strane spretnim taktiziranjem znali pridobiti Talijane. Tako su se npr. tijekom napada na Knin, u srpnju 1941., obratili talijanskom zapovjedništvu:

Stanovništvo Like moli talijansku vojsku da okupira cijelu zonu pokrajine, jer zbog hrvatskog ugnjetavanja ne može više živjeti. Željno vas iščekujemo. Stanovništvo i četnici.⁶⁵

U kolovozu 1941. organizirano je više susreta između talijanskih časnika i četničkih zapovjednika.⁶⁶ Srpski su pobunjenici izjavili da se neće boriti protiv talijanske vojske, ako ne surađuje s ustašama, i zbog toga iskazuju Talijanima simpatije i poštovanje. Sve je ovo zapečatilo vrlo rano razlikovanje pobunjenika na četnike i komuniste od strane talijanske vojske. Dok su četnici smatrani saveznicima, komuniste je trebalo uništiti. Ovo je razdvajanje prije svega pogodovalo stanovništvu Like i Hercegovine, gdje su četnici preuzeli vodstvo otpora. Ali Vrginmost i njegova okolina nalazili su se u blizini urbanih sjedišta Zagreba i Karlovca. Vodstvo je otpora tamo vrlo rano preuzela Komunistička partija, čiji je Okružni komitet iz Karlovca slao direktive o ustrojavanju postrojbi i organizaciji borbi.⁶⁷ Ona je ustrajala i na napadima na Talijane tako da na ovom području u tome razdoblju suradnja između pripadnika otpora i talijanske vojske nije bila moguća.

DRUGA FAZA DJELOVANJA: OD RUJNA 1941.

S obzirom na širenje terora i pobune, zapovjednik 2. armije ustrajno je u ljeto 1941. pokušavao preuzeti svu odgovornost za smirivanje prilika u talijanskoj zoni. Strah da će izgrede i organizacija otpora ugroziti sigurnost Dalmacije i obale, doveo je na kraju do intervencije

državnog vrha. Mussolini je sredinom kolovoza naredio zaposjedanje prema Rimskim ugovorima demilitarizirane zone u zaleđu Dalmacije (zona II), kao i pojačanje talijanskih postrojbi u NDH.⁶⁸ Temeljem *Proglasa* od 7. rujna konačno je talijanska zona preustrojena. Time počinje i njezin novi vremenski odsječak djelovanja u NDH (druga faza). Na zadovoljstvo stanovništva, ustaše su se morali potpuno povući iz zone II, a talijanska vojska dobila je sljedeću zapovijed:

Djelatne vojne osobe moraju se uvijek ponašati korektno prema stanovništvu neovisno o njihovoj etničkoj pripadnosti, religiji i političkom svjetonazoru.⁶⁹

Ali područje Vrginmosta, koje je ovdje imalo neposredan interes, nalazilo se u zoni III., gdje su ustaše ostale, a NDH je i nakon 7. rujna zadržala vlast civilne uprave. Ipak, u listopadu 1941. postrojbe talijanske 2. armije vraćene su i ovamo, smještene u garnizonima u najvažnijim naseljima, te su preuzele vojnu vlast kako bi održavale javni red i mir, a što je obuhvaćalo i uvid i provjeru svih zakona i odredbi koji su dolazili iz Zagreba i čije se provođenje trebalo spriječiti ako nisu bili u skladu s talijanskim mirovnim ciljevima. Istovremeno su trebale biti razbijene i skupine otpora, ali za razliku od postupka njemačkih oružanih snaga, talijanske su planirale uspostaviti kontakt sa stanovništvom i čak (ako bi to bilo moguće) sa zapovjednicima otpora, kako bi se situacija ispravno procijenila. Stanovništvo je trebalo uvjeriti u ostanak talijanskih postrojbi i pozvati na predaju oružja, te konačno, isto tako zaustaviti „pokušaje masakra“ i u slučaju potrebe uhititi ustaške zapovjednike.⁷⁰ Neposredne posljedice ovih odredbi osjetile su se i u zoni Vrginmost-Topusko. Izvješće talijanskih postrojbi donosi sljedeći zapis:

Povlačenje mnogobrojnih odreda ustaša s tog područja dočekano je s pravim oduševljenjem. U naše garnizone u Topuskom i Vrginmostu neprestano dolaze ljudi da se raspitaju o članovima svoje rodbine koje su ustaše uhitili prije nekoliko mjeseci.⁷¹

Otrpili u isto vrijeme smanjio se i broj ubijenih srpskih civila u okolini.⁷²

S povratkom u III. zonu talijanska je vojska dobila novu zadaću: suzbijanje komunističkih napada. Zapovjedi o tome samo su se gomilale. Zapovjednik talijanskog V. armijskog korpusa predložio je u listopadu

dvostruku taktiku: smijeniti sve osobe, koje su se u ljeto kompromitirale tijekom progona, što se odnosilo na pojedine hrvatske činovnike, a onda sve sabotaze i zasjede, ali i odmazde i paljenja kuća i traženja odšteta, rješavati bez ikakvih kompromisa.⁷³

Kao reakcija na sve češće napade, ne samo željezničke pruge nego i na talijanske postrojbe, posljednje su sljedećih tjedana i mjeseci sve češće provodile akcije čišćenja. Nakon što su partizani 20. listopada prijedpodne napali teretno vozilo s talijanskim vojnicima, pri čemu ih je nekoliko ubijeno i ranjeno, Talijani su napali sela Miholjsko i Kuplensko koristeći topove, strojnice i tenkove. Prema saznanjima oružničke postaje u Vojniću, tijekom teških borbi ubijeno je oko 100 pobunjenika, oba su sela uništena i zapaljeno je 50-60 kuća. Isti su dan partizanske postrojbe krenule na talijanski logor u Vrginmostu, ali s talijanske strane nije bilo gubitaka.⁷⁴ Provodeći borbene operacije protiv partizana, i Talijani su pridonijeli širenju sukoba, bez obzira što su istovremeno pokušavali obuzdati ustaško nasilje.

Budući da je ponovno zaposjedanje hrvatskog teritorija izazvalo još veće teškoće u odnosu s hrvatskim saveznikom, Italija se vratila pasivnosti. Osobno je Mussolini vojnicima početkom studenog 1941. naredio potpunu neutralnost kako bi se izbjegao utisak favoriziranja pravoslavnog stanovništva.⁷⁵ U III. zoni sada je zadaća bila samo suzbijanje komunista, a civilna je uprava u potpunosti bila u nadležnosti vlasti NDH, bez miješanja čak i u slučaju provođenja nasilja⁷⁶, što znači da je vlast ustaša u III. zoni bila neograničena. Ipak, ova susretljivost prema ustašama nije potrajala. Imenovanjem novog zapovjednika 2. armije, Maria Roatte, u veljači 1942., talijanska se politika ponovo promijenila. Nakon što se Slavko Kvaternik obratio generalu Oxiliji sa zahtjevom da se Talijani pridruže ustaškom pohodu na pobunjenike na Petrovoj Gori (zona između željezničkih linija Karlovac – Vrginmost – Topusko), zahtjev je odbijen. I zapovjednik 2. armije i načelnik glavnog stožera – Vittorio Ambrosio – izjasnili su se protiv sudjelovanja, jer bi velika operacija u kojoj sudjeluju i ustaše, u javnosti izazvala utisak da se talijanska vojska u NDH nalazi samo iz razloga „da podrži omraženi ustaški režim, a time i njegove ekscese“.⁷⁷ Ova je akcija čišćenja prošla bez sudjelovanja Talijana, ali oni su sami proveli nekoliko čistki što je opet izazvalo širenje nasilja.

ZAKLJUČAK

Zaključno se može utvrditi da su ustaše 1941. godine sjeverno od talijanske i njemačke linije razgraničenja imale veliku slobodu u provođenju vlastite politike. Postrojbe njemačkih oružanih snaga koje su ostale u NDH bile su toliko malobrojne da ih u nekim područjima praktički i nije bilo. Nadalje, nije bilo ni interesa za mišanje u ustašku politiku, tako da je njihova politika progona provedena bez ograničenja. Tako da nije slučajno da su se masakri i u svibnju i u srpnju u Glini dogodili u njemačkoj zoni. Početkom jeseni, nakon što su sabotaze željezničkih pruga dosegle prijeteće razmjere, a Wehrmacht se aktivno uključio u suzbijanje pobune u NDH, zahtjevi za odmazdom samo su pogoršali ionako već napetu situaciju.

Odnosi u talijanskoj zoni bili su ipak složeniji. Između Talijana i vlade NDH i ustaškog pokreta izmjenjivale su se faze neprijateljskih odnosa s pokušajima pomirenja. Budući da su talijansko vodstvo i osobito 2. armija neprekidno pokušavali ograničiti djelovanje vlasti NDH, ovaj je napeti odnos pogodio stanovništvu koje su ustaše progonile. Osim toga, za razliku od Nije-

maca, Talijani su vrlo brzo pobunjenike podijelili na komuniste i četnike. I dok su prvi proglašeni neprijateljem, drugi su smatrani saveznicima u zajedničkoj borbi protiv prvih. Ova suradnja i to osobito na područjima koja su kontrolirali četnici, imala je pozitivne posljedice za srpsko stanovništvo, što nije bio slučaj za njemačku zonu odnosno teritorij sjeverno od prije spomenute linije razgraničenja.

KRATICE ARHIVSKIH USTANOVA:

AUSSME	Achivio dell'Ufficio storico dello Stato Maggiore dell'Esercito, Rom
ASMAE	Archivio storico del Ministero degli Affari Esteri, Rom
BArch	Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg im Breisgau/ <i>Savezni arhiv-Vojni arhiv</i>
NARA	National Archives Record Administration, Washington
PAAA	Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin/ <i>Politički arhiv Ministarstva vanjskih poslova</i>
VA	Vojni arhiv, Beograd

Prevela s njemačkoga: Daniela Marjanić

¹ Ladislaus HORY/ Martin BROSZAT, *Der Ustascha-Staat*, str. 65; Aufzeichnung des Gesandten Schmidt, 24.4.1941, ADAP, D, XII/2, Nr. 398, str. 524–526;

² Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, Zagreb 2001; Eric GOBETTI, *L'occupazione allegra. Gli italiani in Jugoslavia (1941–1943)*, Roma 2007; Luciano MONZALI, *La difficile alleanza con la Croazia ustasica*, u: Francesco CACCAMO/ Luciano MONZALI (Hg.): *L'occupazione italiana della Jugoslavia (1941–43)*, Firenze 2008; Karlo RUZICIC-KESSLER, *Italiener auf dem Balkan. Besatzungspolitik in Jugoslawien 1941–1943*, München 2017.

³ NARA, T-821, R. 54, Carte del Comando Superiore FFAA. "Slovenia-Dalmazia" (2. Armata), Ufficio 1, 1942. Boldane, crne linije predstavljaju željezničke pruge s dva kolosijeka i standardnom širinom, a svijetloplava linija povezana točkama demarkacijsku liniju/liniju razgraničenja.

⁴ Holm SUNDHAUSSEN, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941–1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie*, Stuttgart 1983; Detaljnije o njemačkoj manjini: Mario JAREB, *The German Ethnic Group in the Independent State of Croatia (Deutsche Volksgruppe in Kroatien) from 1941 to 1945*, u: *Review of Croatian History* (2007) 1, str. 201–217; Marie-Janine

CALIC, *Die Deutsche Volksgruppe im „Unabhängigen Staat Kroatien“ 1941–1944*, u: Mariana HAUSLEITNER (Hg.), *Vom Faschismus zum Stalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1941–1953*, München 2008.

⁵ Sanela HODŽIĆ/ Christian SCHÖLZEL, *Zwangsarbeit im „Unabhängigen Staat Kroatien“*, Frankfurt am Main [u. a.] 2011.

⁶ Peter BROUCE, (Hg.), *Ein General in Zwielicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau*, Bd. 3, *Deutscher bevollmächtigter General in Kroatien und Zeuge des Untergangs des „Tausendjährigen Reiches“*, Wien 1988, str. 82.

⁷ Nikola ANIĆ, *Njemačka vojska u Hrvatskoj 1941–1945*, Zagreb 2002, str. 47.

⁸ Npr: Mladen COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*, Beograd 1973; Holm SUNDHAUSSEN, *Obaveštajna služba i policijski aparat Hajnriha Himlera u „Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“ 1941–1945*, *Vojnoistorijski glasnik* 23 (1972) 2, str. 89–131.

⁹ BArch, RH 31-III/1, Telegramm des Deutschen Generals in Agram an das OKW, Abteilung Ausland, Zagreb, 10. 7. 1941.

- ¹⁰ Aufzeichnung über die Unterredung zwischen dem Führer und dem kroatischen Staatsführer Dr. Pavelić am 6. Juni 1941, Berlin, den 9. Juni 1941, tiskano u: Andreas HILLGRUBER (Hg.), *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes 1939–1941*, Bd. 1, Frankfurt am Main 1967, Nr. 80, str. 574–580, ovdje str. 577.
- ¹¹ Nakon Hillgrubera ovo je bio prvi put da je Hitler tako otvoreno razgovarao o svojoj politici uništenja. Unterredung des Führers mit Marschall Kvaternik im Führerhauptquartier am 21. Juli 1941, tiskano u: Andreas HILLGRUBER (Hg.), *Gespräche mit Hitler*, Bd. 2, Nr. 84: str. 551–557, ovdje str. 553.
- ¹² Sanela SCHMID, *Deutsche und italienische Besatzung im Unabhängigen Staat Kroatien, 1941–1943/45*, Berlin 2020, str. 75–80.
- ¹³ BArch, RH 31-III/1, Nr. 11, Fernschreiben vom 20. 5. 1941; Ebd., Nr.20, Fernschreiben vom 28. 6. 1941.
- ¹⁴ PA AA, RAV 301-1/60, Schreiben der Feldkommandantur Agram an den Deutschen General, Agram, 26. 7. 1941.
- ¹⁵ ASMAE, GAB-AP, b. 1493, Comando della 2. Armata, Ufficio Affari Civili, gez. V. Ambrosio, an Stato Maggiore Regio Esercito, 11. 6. 1941.
- ¹⁶ PA AA, RAV 301-1/60, Schreiben der Feldkommandantur Agram an den Deutschen General, Agram, 26. 7. 1941. Hervorhebung im Original.
- ¹⁷ PA AA, RAV 301-1/60, Schreiben der Feldkommandantur Agram an den Deutschen General, Agram, 26. 7. 1941.
- ¹⁸ PA AA, RAV 301-1/60, Schreiben der Feldkommandantur Agram an den Deutschen General, Agram, 26. 7. 1941.
- ¹⁹ Alexander KORB, *Im Schatten des Weltkrieges. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941–45*, Hamburg 2013.
- ²⁰ Npr. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V, knjiga 1, Borbe u Hrvatskoj 1941 god., Beograd 1952, Nr.170, Izvještaj kotarske oblasti u Vrgin Mostu od 15. rujna 1941. god. o napadu partizana na željezničku stanicu Vojnić, str. 418–419.
- ²¹ BArch, RH 31-III/1, Telegramm des Deutschen Generals in Agram an das OKW, Abteilung Ausland, Zagreb, 10.7.1941. Istaknuto u izvorniku. S ovom je procjenom bio u suglasju sa zapovjednikom bojišta Jugoistok, u čijem je stožeru netko na Glaiseov brzojav u rukopisu zabilježio „neprihvatljivo!“. Ova inačica u BArch, RH 20-12/454.
- ²² Tako npr. PA AA, RAV 301-1/71, Der Befehlshaber in Serbien, Verwaltungsstab, an die deutsche Gesandtschaft, Tgb. Nr. 3945/41 II, Belgrad, 5. 10. 1941.
- ²³ BArch, RH 31-III/1, Nr. 53, Fernschreiben des Deutschen Generals in Agram, 1. 8. 1941.
- ²⁴ Drago ROKSANDIĆ, *Nezavisna Država Hrvatska u kotarevima Glina i Vrginmost (travanj 1941. – siječanj 1942.): prostorne i vremenske logike nasilja*, u *Historiografija u tranziciji*, Zagreb 2018, str. 161–201, ovdje str. 163. Vidi također i mnogobrojna izvješća Wehrmachta o napadima na željezničke pruge, u: PA AA, 301-1/67X.
- ²⁵ Deutsche Zeitung in Kroatien, 23. 8. 41, Nr. 122, str. 5, Die Petrova Gora frei von Četnici.
- ²⁶ PA AA, 301-1/67X, Der Deutsche Transportoffizier Agram an den Deutschen General, Angriffe auf die Erzbahn, 29. 9. 1941.
- ²⁷ PA AA, 301-1/67X, Verbindungsoffizier des Transportchefs beim Deutschen General in Agram an die Gesandtschaft und den Deutschen General, Bahnattentate, Zagreb, 1. 9. 1941 i prilog: Bahntelegamm aus Sunja vom 1. 9. 1941, Nr. 405, gez. Bahnhofsvorsteher Mance.
- ²⁸ PA AA, 301-1/67X, Verbalnote der Deutschen Gesandtschaft, 3. 9. 1941; Ebd., Schreiben des kroatischen Außenministeriums an die Gesandtschaft, Eisenbahnattentat, 17. 10. 1941; Ebd., Verbalnote: Eisenbahnattentate, 24. 10. 1941.
- ²⁹ Obavijest o strijeljanju navedenih 30 osoba: Zbornik V/1, Nr.30: Izvještaj Okružnog komiteta KPH Karlovac od 18. rujna 1941. god. Centralnom komitetu KPH o izvedenim akcijama u prvoj polovini rujna 1941. godine, str. 87–89. Wehrmacht je u načelu bio spreman za slanje osoba na dužim relacijama u okviru mjera odmazde. Ideja o strijeljanju kao odmazdi poprimila je u prosincu 1941. groteskna oblička, kada je u slučaju jednog napada u Sarajevu naručeno 850 osoba iz logora u Srbiji koje su trebale biti pogubljene u Sarajevu. Glaise von Horstenau uspio je spriječiti taj naum. BArch, RH 31-III/1, Nr. 117, Aufzeichnung für den deutschen Gesandten vom 9. 12. 1941.
- ³⁰ PA AA, 301-1/67X, Fernschreiben Nr. 10 der Gesandtschaft Zagreb an die Gesandtschaft Belgrad, gez. Troll, 20.9.1941; Ebd., Bahntelegamm aus Glina Nr. 757, 23. 9. 1941.
- ³¹ PA AA, 301-1/67X, Bahntelegamm Nr. 163 aus Glina, gez. Stationsvorstand Starčević, 5. 10. 1941; Ebd., Bahntelegamm Nr. 403 F aus Glina, gez. Stationsvorstand Starčević, 11.10.1941.
- ³² Pars pro toto: Zbornik V/1, Nr.30: Izvještaj Okružnog komiteta KPH Karlovac od 18. rujna 1941. god. Centralnom komitetu KPH o izvedenim akcijama u prvoj polovini rujna 1941. godine, str. 87–89; Ebd., Nr. 128, Izvještaj oružničkog krila u Petrinji od 12. kolovoza 1941. god o napadu partizana na selo Bović, str. 333; Nr. 173, Telegrafski izvještaj željezničke stanice Glina od 19. rujna 1941. god. O napadu partizana na domobransku patrolu, str. 421–422.
- ³³ Walter MANOSCHEK, „Serbien ist Judenfrei“. Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42, München 1993, str. 82.

- ³⁴ BArch, RH 31-III/1, Nr. 71, Fernschreiben des Deutschen Generals, Bericht über die Lage in Kroatien, 3. 9. 1941.
- ³⁵ Z.B. PA AA, 301-1/67X, Schreiben der Transport-Kommandantur Agram an den Deutschen General, Bahnattentat, 12. 12. 1941 mit Anlage.
- ³⁶ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XII, knjiga 2, Nr. 18, Izveštaj Nemačkog Generala u Zagrebu od 30. januara 1942. Oponomoćenom Komandantu u Srbiji o osiguranju železničkog transporta i eksploataciji rudnika u okolini Prijedora i Jajca, Beograd 1976, str. 85-86.
- ³⁷ Davide RODOGNO, Sogni di conquista e realtà delle occupazioni fasciste in Europa, 1940-1943, u: Gabriella GRIBAUDI (Hg.), *Le guerre del novecento*, Neapel 2007, str. 113-121, ovdje str. 115; S. SCHMID: *Deutsche und italienische Besatzung im Unabhängigen Staat Kroatien*, str. 32.
- ³⁸ ASMAE, GAB-AP 1923-1943, b. 1494, Trattato per la determinazione dei confini fra il Regno d'Italia e il Regno di Croazia firmato a Roma, il 18 maggio 1941, Trattato di garanzia e di collaborazione tra Italia e Croazia; Protocollo finale und Accordo su questioni di carattere militare concernenti la zona litoranea adriatica.
- ³⁹ Za talijansku suradnju s četnicima vidi Eric GOBETTI, *L'occupazione allegra. Gli italiani in Jugoslavia (1941-1943)*, Roma 2007; Kosta NIKOLIĆ, *Italijanska vojska i četnici u Drugom svetskom ratu u Jugoslaviji 1941-1943*, Beograd 2009.
- ⁴⁰ AUSSME, N 1-11, DS, b. 726, All. 471, Organizzazione del territorio occupato.
- ⁴¹ S. SCHMID: *Deutsche und italienische Besatzung im Unabhängigen Staat Kroatien*, str. 71.
- ⁴² NARA, T-821, R. 231, IT 2026, Dislocazione Comando Corpo Armata Celere e divisioni dipendenti alla sera del 27 maggio 1941-XIX (dislocazione definitiva).
- ⁴³ Radilo se o sljedećim osobama: Vittorio Ambrosio (4.1941-1.1942), Mario Roatta (2.1942 - 1.1943) i Mario Robotti (2.-9.1943)
- ⁴⁴ Appunto per l'Eccellenza il sottosegretario di stato, 15. 2. 1943, tiskano u Talpo: Dalmazia, Bd. 3, str. 241 f.
- ⁴⁵ D. ROKSANDIĆ: „Nezavisna Država Hrvatska u kotarevima Glina i Vrginmost“, str. 171.
- ⁴⁶ Dušan BAIĆ, *Kotar Vrginmost u NO borbi 1941-1945*, Beograd 1980, str. 37.
- ⁴⁷ Isto.
- ⁴⁸ O ovome je Vittorio Ambrosio, zapovjednik 2. armije, izvjestio Stato Maggiore Regio Esercito u izvješću o ustaškoj vojsci. ASMAE, GAB-AP, b. 1493, Comando della 2. Armata, Ufficio Affari Civili, od V. Ambrosio, za Stato Maggiore Regio Esercito, 11. 6. 1941.

- ⁴⁹ AUSSME, N 1-11, DS, b. 726, All. 471, Organizzazione del territorio occupato; AUSSME, N 1-11, DS, b. 724, Da Superesercito at Eccellenza Generale Ambrosio, 19.5.1941; AUSSME, N 1-11, DS, b. 580, Nr. 57/4, Relazione sul passaggio dei poteri civili nelle zone assegnate al regno di Croazia, 29. 5. 1941.
- ⁵⁰ NARA, T-821, R. 231, IT 2035, Comando del Corpo d'Armata Celere, Notiziario Nr. 2, 29. 5. 1941. O ustaškom teroru vidi Korb: *Im Schatten des Weltkriegs*, str. 278-288.
- ⁵¹ AUSSME, N 1-11, DS Busta 726, Allegato Nr. 662, Comando 2. Armata; Uff. operazioni, Alleggerimento delle nostre forme in Croazia, 10. 7. 1941.
- ⁵² NARA, T-821, R. 231, IT 2031, Rundschreiben des Comando Corpo D'Armata Celere, Propaganda comunista - sicurezza, 7. 7. 1941.
- ⁵³ NARA, T-821, R. 231, IT 2031, Comando 1. Divisione Celere "Eugenio di Savoia", Ufficio del Capo di STR.M. al Comando del Corpo d'Armata Celere, Uff. Op. ed Inf., Propaganda comunista - tentata sottrazione d'armi, 15. 7. 1941.
- ⁵⁴ *Pars pro toto*: Zbornik V/1, Nr.30: Izvještaj Okružnog komiteta KPH Karlovac od 18 rujna 1941. god. Centralnom komitetu KPH o izvedenim akcijama u prvoj polovini rujna 1941. godine, str. 87-89; Isto., Nr. 128, Izvještaj oružničkog krila u Petrinji od 12 kolovoza 1941. god o napadu partizana na selo Bović, str. 333; Nr. 155, Izvještaj kotarske oblasti Vrgin Most od 3 rujna 1941. god. o rušenju telefonsko telegrafskih stupova na putu Vrgin Most - Vojnić, str. 379-380; Nr.190, Izvještaj zapovjednika oružničke postaje Vrgin Most od 2. listopada 1941 god. o prekidu telefonsko-telegrafskih veza na putu Vojnić - Vrgin Most, str. 446.
- ⁵⁵ Zbornik V/1, Nr. 132, Izvještaj zapovjedništva prve hrvatske oružničke pukovnije od 16. kolovoza 1941. god. o zločinima ustaša i akcijama partizana u Kordunu, str. 339-345, ovdje str. 343. Cijela pukovnija talijanskih strijelaca, koja je bila stacionirana u Topuskom i njegovoj okolici, 27. 7. 1941. prebačena je u Dugu Resu, Karlovac i Ilirsku Bistricu. NARA, T-821, R. 403, IT 2100, Comando dei Carabinieri Reali al Comando del Corpo D'Armata Celere, 30. 7. 1941.
- ⁵⁶ NARA, T-821, R. 231, IT 2035, Comando Corpo D'Armata Celere, Notiziario n. 16, 16. August 1941. Prema Bajiću ovo se dogodilo 25. 7. 1941. D. BAIĆ: *Kotar Vrginmost*, str. 47.
- ⁵⁷ NARA, T-821, R. 231, IT 2100, Comando della 1. Divisione Celere "Eugenio di Savoia", Ufficio del Capo di STR.M. al Comando della 2. Armata, Segnalazione informazioni, 30. 7. 1941.
- ⁵⁸ NARA, T-821, R. 233, IT 2056, Comando della 1. Divisione Celere "Eugenio di Savoia", Ufficio del Capo di STR.M. al Comando del Corpo d'Armata Celere, Uff. Op. ed Inf., Situazione politico-militare nei territori occupati dalla divisione, 27. 7. 1941.

- ⁵⁹ D. BAIĆ: *Kotar Vrginmost*, str. 47.
- ⁶⁰ Opširno o tome u: D. BAIĆ: *Kotar Vrginmost*, str. 55–60.
- ⁶¹ AUSSME, N 1–11, DS 332, All. 10, Azione terroristica degli ustasci, gez. Riccardo Balocco (Befehlshaber des V. Armeekorps), 3.6.1941; ASMAE, GAB-AP, b.1493, Comando della 2. Armata, Ufficio Affari Civili, gez. V. Ambrosio, an Stato Maggiore Regio Esercito, 11.6.1941.
- ⁶² Veliki broj talijanskih izvješća opisuje ustaške zločine u ljeto 1941., tako npr.: AUSSME, N 1–11, DS, b. 523, DS des 34. Rgt. Artiglieria „Sassari“, Eintrag vom 8. 7. 1941; Ebd., b. 332, All. 165, Comando V CdA: Notiziario N. 15, 14. 7. 1941; Ebd., b. 449, All. 71, Notiziario N. 22, 15. 8. 1941.
- ⁶³ VA, NDH, k. 84, inv.Nr.5/3, Informeller Bericht 16.–21.6.1941 für General Laxa vom 23. 6. 1941.
- ⁶⁴ ASMAE, GAB-AP 1923–1943, b. 1493, Telegramm der R. Legazione, gez. Casertano, an GAB-AP, 1. 8. 1941; Allegato N. 5, Situazione in Croazia, 6. 8. 1941, tiskano u: Talpo, Oddone: Dalmazia. Una cronaca per la storia, Bd. 1, Rom 1985, str. 584–586; Befehl vom 14. 8. 1941, tiskano u Zbornik, XIII/1, Nr. 116, str. 309.
- ⁶⁵ Depesche des Gouverneurs von Dalmatien an den Präsidenten des Ministerrates in Rom, 29. 7. 1941, tiskano u NOB u Dalmaciji, Bd. 1, str. 500–502. Daljnji primjeri u: S. SCHMID: *Deutsche und italienische Besatzung im Unabhängigen Staat Kroatien*, str. 156–157.
- ⁶⁶ ASMAE, GAB-AP 1923–1943, b. 1493, Notizie pervenute della Dalmazia sulla situazione in Croazia, 22. 8. 1941; ASMAE, GAB-AP 1923–1943, b. 1497, Lo Stato Maggiore dei distaccamenti di guerriglia in Bosnia, 14. 8. 1941.
- ⁶⁷ D. BAIĆ: *Kotar Vrginmost*, str. 43.
- ⁶⁸ ASMAE, GAB-AP 1923–1945, b. 1497, Situazione in Croazia e provvedimento conseguenti [sic!], 14. 8. 1941.
- ⁶⁹ NARA, T-821, R. 234, IT 2101, Comando della 1. Divisione Celere “Eugenio di Savoia”, Ufficio del Capo di STR.M.: Applicazione Bando 2. Armata del 7 settembre 1941 – XIX, 8. 9. 1941.
- ⁷⁰ ASMAE, GAB-AP 1923–1945, b. 1512, Das Kommando der 2. Armee an das Außenministerium, 22. 10. 1941; AUSSME, N 1–11, DS, b. 543, All. 82, Promemoria per l’occupazione della zona compresa fra la linea di demilitarizzazione e la linea di demarcazione con l’occupazione tedesca, 9. 10. 1941.
- ⁷¹ AUSSME, N 1–11, DS 543, All. 184 al DS di ottobre 1941, Notiziario Nr. 31; 24. 10. 1941.
- ⁷² Usporedi Roksandić: *Nezavisna Država Hrvatska u kotarevima Glina i Vrginmost*, str. 195.
- ⁷³ AUSSME, N 1–11, DS 543, All.2 al DS di ottobre 1941, Comando del V. Corpo d’Armata al Comando della 2. Armata, Situazione nel C.A., 1. 10. 1941.
- ⁷⁴ Zbornik V/1, Nr. 212, Izvještaj oružničke postaje Vojnić od 22 listopada 1941 god. O borbama Talijana protiv partizana u Kotaru Vojnić, str. 480–481; Isto, Izvještaj oružničke postaje Vrgin Most od 22. listopada 1941. god. o prepadu partizana na Talijane kod sela Podgorja, str. 481–482.
- ⁷⁵ ASMAE, GAB-AP 1923–1943, b. 1497, Telespresso Nr. 05871, Dopis Mussolinija za generala Ambrosia, 2. 11. 1941.
- ⁷⁶ Riunione tenuta dal capo di STR. M. della 2. Armata, 31.10.1941, tiskano u Talpo: Dalmazia, Bd. 1, Rom 1985, str. 998–1003.
- ⁷⁷ NARA, T 821, R. 60, Stato Maggiore R. Esercito, Ufficio Operazioni I – Sez. 3, Operazioni nella zona di Petrova Gora, 4. 2. 1942.